

Kyrkplatsen - socknens centrum

Kyrkan var vårt samhälles första egentliga institution. Kungsgårdarna med sina fogdar uppstod väl något tidigare men de hade en alltför begränsad och illa omtyckt funktion för att få någon riktigt dominerande roll. Kyrkbyarna kom därför att bli centralpunkten för lokalsamhällets utveckling. Runt kyrkan kretsade merparten av det gemensamma livet och kyrkplatsens omgivande bebyggelse är därför alltid av historiskt intresse.

Det är ju till och med så att kyrkan blev basen för samhällets lokala organisation. Redan under medeltiden uppstod socknen som den minsta enheten för gemensamma angelägenheter. Ännu tidigare fanns förstas krigsorganisationen med ledungen och hundet men dessa hann aldrig få några andra uppgifter innan den kyrkliga socknen tog över.

Socknen var helt enkelt det område där människorna skulle betala tionde till en viss kyrka och en viss präst. När nya gemensamma uppgifter tillkom, blev det naturligt att inlemma dem i socknens ansvar. Med uppgifterna följde också behov av byggnader, som på många håll åtminstone delvis finns kvar.

Kyrkans dominans

Ända till på 1800-talet var det lag på att alla sockenbor skulle närvara vid söndagens gudstjänst. Det var inte ens tillåtet att bevista gudstjänsten i en annan kyrka än den egna socknens. Redan detta gav förstas kyrkan en viktig roll som samlingsplats.

Men kyrkibesöken var inte bara tvång. De innebar ett tillfälle att träffa släkt och bekanta, något som inte skedde dagligdags när gårdarna låg kilometervis från varandra. Kyrkan och kyrkbacken spelade också den roll som dagens tidningar, radio och TV numera har: att förmedla information.

Idag har vi nog svårt att föreställa oss det sjudande livet kring kyrkan på söndagarna. Även de små socknarna hade en avsevärd befolkning. Vid mitten av 1800-talet bodde fortfarande drygt 3,5 av landets fyra miljoner invånare på landsbygden.

Kyrkbyns herrgård

Vid sidan av kyrkan var prästgården den tidigaste av kyrkbyns byggnader. Bakåt i tiden var kyrkoherdebostället inte bara en bostad utan också ett fungerande jordbruk som gav prästfamiljen och dess tjänstefolk en försörjning utöver tiondet. Prästgården var också dåtidens kommunalhus, där praktiskt taget alla viktiga angelägenheter hanterades.

I många fall tjänade prästboställena som "utställningar" för nya grödor, redskap och metoder. Prästen var ju den som var läskunnig och hade fortlöpande kontakter utanför socknen.

I prästhushållet fanns ofta socknens hela bokliga bildning samlad i form av pastorsadjunkter och en informator. Den senare

Ösmo gamla prästgård från ca 1635. Teckning av Sven Fornarve.

läste med prästens barn och ibland också med andra - företrädesvis någon herremans familj. Till prästgården vände sig sockenborna när någonting behövde läsas eller skrivas. Prästfruarna var ofta sjukvårdskunniga och det var inte ovanligt att socknens första apotek inrättades i prästgården. Kyrkoherdens makt i socknen kan fortfarande avläsas i prästgårdens stil och exempelvis i den allé som ofta kantar vägen mellan gården och kyrkan.

Sockenstugan - den första politiska arenan

Riktigt när socknens angelägenheter började ta sig uttryck i sockenstämmor vet man inte. Förmodligen är det en förkristen tradition som åter blomrade upp med Gustaf Wasas reformation. När socknens sammanträden fick en egen lokal - sockenstugan - är heller inte känt. Att den förekom på 1600-talet är emellertid säkert, eftersom en förordning från 1650 ålade prästen att hålla sockenstämmor i sockenstugor eller sakristior.

Sockenstugan användes förstås inte bara till de få sammanträdena; därtill var ett hus för dyrbart. Huset fungerade ofta också som klockarbostad eller fattigstuga. Med tiden togs det största rummet också i anspråk som skollokal.

Sockenstämman var säkert en anledning till att bondeståndet så tidigt fick representation i riksdagen. Från stämman hade bönderna en vana vid att delta i beslutsfattandet.

Fattigstugan

Från slutet av 1700-talet och ett hundratal år framåt ökade Sveriges folkmängd snabbt - från mindre än två miljoner till ungefär sex. I spåren på detta följde en tilltagande fattigdom. Redan 1686 års kyrkolag stadgade att där inga fattigstugor fanns "bör sådant utan dröjsmål ske i hvar socken" men den stora utbyggnaden skedde under 1800-talets första hälft.

Tiondeboden blev sockenmagasin

Tiondebodar byggdes redan under den katolska tiden och användes för att lagra det tionde som levererades i form av spannmål. Efter reformationen gick skatten i stället till staten men lagringsbehovet bestod. Sin största roll spelade tiondebodarna naturligtvis på 1600-talet, då beskattningen var extra hård för att finansiera krigen på kontinenten.

I början av 1800-talet togs många tiondebodar i anspråk som sockenmagasin. Dessa var ett slags lokala sparbanker, gemensamt ägda av byborna. Spannmålen sattes in och lånades sedan ut mot ränta. Överskottet användes för gemensamma angelägenheter, t.ex. byggnader. År 1832 fanns det nästan 1000 sådana sockenmagasin i landet.

Klockargården

Klockaren var prästens allt i allo - lärare, organist och sjukvårdare - men bara de socknar som hade hygglig ekonomi höll sig med klockartjänster. Alla de olika sysslorna krävde utrymmen och klockargårdar började bli vanliga vid 1700-talets slut.

På många håll var klockargården skola även efter folkskolereformen 1842. I adels- och bruksdominerade socknar förekom däremot både skolhus och anställda skollärare redan från slutet av 1600-talet. Den första skolan i Ösmo socken illustrerar båda dessa förhållanden genom att den första skolbyggnaden togs i bruk först 1874 och då efter en donation av familjen Adlercreutz, Nynäs ägare.